
Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrája
köréből
I.

**KÖZÉPKORI ELEMEEK
A MAI MAGYAR
ANYAGI KULTÚRÁBAN**

Budapest
2014

A kötet a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztálya, az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága, a KRE Kora újkor, Gazdaság és Művelődéstörténeti Tanszéke, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, az egri Eszterházy Károly Főiskola Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszéke, az MTA BTK Néprajztudományi Intézete és a Magyar Bortörténeti Társaság által 2013. június 7-én szervezett konferencia anyagait tartalmazza.

A sorozat szerkesztőbizottsága:

BODÓ SÁNDOR
KISBÁN ESZTER
KÓSA LÁSZLÓ
LISZKA JÓZSEF
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA
POZSONY FERENC

Sorozatszerkesztő:

BÁTI ANIKÓ-CSOMA ZSIGMOND

A kötetet szerkesztette:

BÁTI ANIKÓ-CSOMA ZSIGMOND

ISSN:

ISBN: 978-963-88169-6-2

Készítette:

az Agroinform Kiadó és Nyomda Kft.
1149 Budapest, Angol u. 34.
www.agroinform.com
Felelős vezető: Stekler Mária
Budapest, 2014/59

Szemponatok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához

Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője

A vízkerék ugyan ókori találmány, a vízenergia a középkori agrárforradalom idején vált kiemelkedően fontossá, számos munkafolyamat termelékenységét hatványozta meg a gabonaőrléstől a deszkavágásig, a fémmegmunkálástól a kártolásig, ezáltal pedig a vízmeghajtásos szerkezeteknek a települések gazdasági életében kitüntetett szerep jutott.¹ Az 1795-ben Pécsre látogató erdélyi utazó, Teleki Domokos elragadtatással vette szemügyre a *Malomséden* (ma Tettye-patak) egymást érő vízimalmokat, ahol a forrást követő néhány száz méteres szakaszon 12 őrlőmalom (és egy papírmalom) is állt. Ez a „*hihetetlennek látszó*” malomkoncentráció is mutatja, hogy a jó adottságokkal rendelkező patakok a középkorban és az újkorban is nagy gazdasági értéket képviseltek, amint azt a városrész egykori elnevezése a „Malomszög” is jelzi, utalva a hegyek közé szorult településrésznek a középkori város életében betöltött szerepére.²

A 18–19. századi, sőt a 20. századi vízmeghajtásos malmokban számos középkori ipar- és építészettörténeti, üzemtörténeti elem és gyakorlat fennmaradt, melyről igen értékes tanulmányok láttak napvilágot.³ Tanulmányunk nem ehhez a gyakrabban tárgyalt kutatási kérdéshez kíván adalékokkal szolgálni, hanem a régészet és a néprajztudomány látómezejét egyesítve szempontokat és példákat kíván meghatározni a *középkor óta tartó telephelyi folytonosság* kutatására vonatkozóan. A telephelyi folytonosság elsősorban településtörténeti kérdés, amely segíti a középkori települési struktúra kutatását, továbbá az újkori és a középkori településszerkezet, infrastruktúra (utak, hidak, révek), gazdasági és közösségi objektum-rendszerek (templomok, csárdák) közti topográfiai és funkcionális kapcsolatok meghatározását. Mindezeknek különösen nagy jelentősége van azon területeken, ahol *pusztult struktúrákkal* találkozunk. A Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője is ilyen terület, mivel a török alatt több időszakban, de tájilag eltérő mértékben pusztásodtak. Míg a déli részén, az erdősebb határu területeken kisebb, addig az északi, nyíltabb területeken nagyobb volt a pusztulás mértéke.

¹A tanulmány készítése idején K. Németh András az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában (BO/00003/12/2) részesült. Máté Gábor publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

²Teleki 1795. [1993] 51.

³Vajkai 1981; 1983; Lambrecht 1915; Pongrácz 1967.

Éppen ezért a déli területeket egyfajta „*reliktum tájként*”, míg az északi részt „*pusztult táj*”-ként értelmezhetjük, hozzátéve azt is, hogy mindkét területen találkozhatunk továbbélő és pusztult elemekkel és tájrészletekkel.

Tanulmányunk első felében egy szempontrendszert határozunk meg, ami a középkori írásos források, az újkori térképek, a régészeti kutatások és a toponímiák alapján tekinti át a malmok továbbélésére utaló eseteket. A tanulmány második része a 18–20. századról szól, ami a konszolidált, háborúktól mentes évszázadok „történeti ritmikáját” követve, főként konjunkturális és technikai alapon bekövetkezett változások telephelyre gyakorolt hatását tekinti át. A tanulmányban bemutatjuk egy pusztafalu malomhelyének (Enyőd) történetét is, mely példán végigkövethetők mindazon változások, melyek egy tipikus Kapos vidéki malomhely története során bekövetkeztek.

A középkori malomhelyek kontinuitás-vizsgálatának szempontrendszere

A középkori vízimalmok topográfiai kontinuitását többféle szempontból vizsgálhatjuk. Legkézenfekvőbb az objektumok folyamatosságának valószínűsítése abban az esetben, ha valamely faluban középkori oklevél említ malmot, és amennyiben a faluban – vagy annak pusztulása esetén a falu helyén vagy annak közelében – a 18–19. századi források is tudnak malomról, gyakran térképek is rögzítik helyüket (1. a). Néhány szerencsés esetben ilyen – középkori és újkori forrásból egyaránt adatolt – malmok léte régészetileg is igazolható (1. b), amely megerősíti a topográfiai azonosságot. A fentiek figyelembe vételével, és ismerve a középkori írott források pusztulásának mértékét, olyan esetekben is valószínűsíthetjük egy-egy malom – egész pontosan malomhely – középkori eredetét, amikor ezeket nem említi Mohács előtti oklevél, de az újkori malom közvetlen közelében a felszínen középkori település régészeti nyomai azonosíthatók (2. b). Még inkább indokoltnak tűnik az ilyen, csak az újkorból adatolt örlőberendezések középkori létesítésének feltételezése, ha a malom a középkori település elpusztult temploma közelében tűnik fel (2. a). Az egyházi épületekhez vezető középkori utak nyomvonala nem egyszer éppen az átkelőként is használt malomgátakon keresztül vezetett tovább.⁴

Kutatásaink nem előzmény nélküliek abban a tekintetben, hogy a régészeti topográfiai kutatás az ország különböző területein mutatott már ki középkori malomhelyeket,⁵ de újkorig történő használatuk igazolására egy konkrét terület vonatkozásában még nem ismerünk példát.

Az adatok részletes bemutatása előtt le kell szögezni, hogy valójában nem malmok, tehát egyes malomépületek több száz éven át történő fennállását szeretnénk igazolni – ez a romlandó anyagból készült épületek sérülékenységet és a vizsgált vidék viharos történelmét ismerve túlzott elvárás is lenne –, hanem malomhelyek, azaz malom építésére alkalmas, korábban is esetlegesen már malomépületnek helyet adó, konkrétan meghatározható helyek kontinuitását.

⁴Stibrányi 2008. 192–193.

⁵Vö. MRT 1–11, passim.

1. Középkori malmok újkori továbbélése (írott források és térképek alapján)

a) Középkori forrásból ismert malmok, kontinuus helyen az újkorig

A malmok kontinuitása kapcsán első helyre kíváncsoznak azok az objektumok, amelyeket már a középkor századaiban is említenek írott források, és a török kiűzése után is hosszabb-rövidebb ideig működtek. A tíz, alább tárgyalt település közül az egyik helyen régészeti módszerekkel is sikerült igazolni a malom évszázadokon keresztül történt fennállását: Ábrahámon 1524-ben említik az itteni ciszterci apátság malmát, 1720-ban pedig az apátság helyétől délre, a Dombóvár melletti Tüskepusztán egykerekű, alulcsapó malmot írtak össze.⁶ Maradványait 2009-ben Szabó Géza és Boruzs Katalin tárta fel a Konda-patak bal oldalán, az Aldi áruház telkén.⁷

Berkiben (ma Nagyberki) 1486-ban említenek halastavat a rajta álló malmokkal együtt.⁸ Egy 1719-es tanúvallatás szerint „Dombóváron felül egy mérföldel vagy on bizonyos Berky Gát nevű malom Gát, azon is által mehetni a Kapos Vízén”.⁹ A malom kétségtelenül török kori eredetű, mert Berkigát néven török palánkvár is létezett, először 1655-ben említik, a magyarok 1660-ban pusztították el.¹⁰ A malom a 18. század végén Berkitől délkeletre, a Kapos déli felén, Kisberki közelében állt.¹¹

Döbröközön 1446-ban egy hatalmaskodás során említik a vár alatti malmot.¹² Bizonyára azonos lehet vele az 1693-ban a mocsárban említett négy malom egyike.¹³ 1720-ban pedig a két malom közül az egyik „a váron alul” feküdt.¹⁴ Az EKF a Kapos átkelője mellett jelöl malmot.¹⁵

Kurdon 1263-ban, 1270-ben, 1272-ben, 1273-ban, 1280-ban szerepel egy, illetve két malom az ábrahádi ciszterci apátság számára adományozott javak között.¹⁶ 1552-ben egy jelentés arról tudósít, hogy „az Terek az Kapos wysezen Kurdon meg chynalta az gatat”.¹⁷ A malom a Kapos ma is meglévő átkelője – az egykori malomgát – északi felén, valószínűleg a keleti oldalon feküdt.¹⁸ Az átkelő az EKF szerint a malomtól gátján futott.¹⁹

Máré birtokon (ma Magyaregregy–Márévár) 1353-tól kezdve gyakran – 1392-ben, 1411-ben, 1413-ban, 1433-ban és 1439-ben – említenek malmokat és malomhelyeket a vár tartozékai között, olykor helyük részletes leírásával.²⁰ Két malom az újkorig is működött, a Pesty Frigyes-féle dülönévggyűjtés a következőket írja: „(...) hol most két malom áll, egy kis halmot, mely kertté idomítottatott, az egregyi lakosok

⁶Ferenczi 2003. 20–21.

⁷Szabó 2010a. 63–65; Szabó 2010b. 190–191.

⁸F. Romhányi 2010. 88, 148.

⁹Máté 2009.

¹⁰Tolnai 2012. 53.

¹¹EKF Coll. IX. Sect. 26.

¹²DL 13937.

¹³U. et C. 5:42 (b); U. et C. 29:47.

¹⁴Merényi 1905. 337.

¹⁵EKF Coll. X. Sect. 27.

¹⁶A kurdi malmokra összefoglalóan: Ferenczi 2003. 23–25.

¹⁷Szalay 1861. 104.

¹⁸Ferenczi 2003. 24–25.

¹⁹EKF Coll. XI. Sect. 29.

²⁰Zichy VI. 139.; uo. IV. 500.; uo. VI. 152.; uo. VI. 279.; uo. VIII. 517–521.; Kőfalvi 2006. 689. sz.

*maig Kápolnának nevezik, néhány évek előtt az uradalomtól egy molnárnak malom építésére eladatván, a régi kápolna alapkövei ki ásattatván, több érvényes kőfaragványokat kaptak.*²¹ *A Kápolna-malomként is ismert Rein-malom épülete még áll, a Vár-völgyi kempinget üzemeltető család lakik benne.*²²

Simontornyán már 1346-ban említene egy egykereű malmot a Kaposon (amely alatt a Siót kell értenünk), amely a vár fenntartására szolgált. 1517-ben is említene malmokat és malomhelyeket. 1518-ban a Buzlai Mózes által a simontornyai domonkosoknak tett adományok között szerepel a malom jövedelmének bizonyos része.²³ 1546-ban a török elárvereztette az utolsó magyar birtokos, Pesthyeny Gergely malmát.²⁴ 1546-ban két, 1552-ben és 1565-ben három, 1570-ben pedig már hatkereű malom szerepel a defterekben.²⁵ Egy 1726-os tanúkihallgatás szerint az Ahmed alajbég által építtetett malmot 1686-ban lerombolták. 1690-ben két kétkereű malmot említene, az egyik elpusztult.²⁶ A 16. századig említett malom helyét Kiss István a várostól délnyugatra, a vasúti hídtól keletre fekvő egykori sziget keleti szélénél kereste, ahol a 18. század elején is gát fogta fel a Sió és az északról érkező patak vizét. Helyén a folyószabályozásig malom működött.²⁷ Valószínűleg ezt jelöli egy 1748-as térkép a településtől nyugatra, de jelöl egy másikat is a központi sziget keleti felén is.²⁸ A török kori (17. századi) malom Kiss István szerint a várostól keletre, a négyes határ (Simontornya, Pálfa, Cece, Sáregres) közelében, az ún. Forgó-szigetnél állt, ahol még látta a duzzasztógát maradványait.²⁹

b) Középkori forrásból ismert malmok, talán kontinuus helyen az újkorig

A fenti helyeken túl – ahol régészeti adatok (Ábrahám/Tüskepuszta), a malomgáttal összefüggő átkelők helyzete (Berki, Döbrököz, Kurd), illetve az egy-egy településen említett nagyobb számú malom valamelyikének vélelmezhető fennmaradása alapján a malmok továbbélése igazolható vagy erősen valószínűsíthető – említésre méltó néhány olyan település, ahol a középkorban malom állt, és az újkorban is említene ilyeneket, de terepi adatok hiányában topográfiai azonoságuk megkérdőjelezhető.

²¹Reuter 1961. 23–24.

²²Pesty. Vö. BMFN 31/301. Ez utóbbi kézikönyvben a Kápolna-malmot tévesen a Krajcár-malommal azonosítják. A Kápolna-malom – és vélhetően a kolostor is – a Vár-völgyi strand feletti „Máré-vára camping” helyén áll, néhány száz méterre a Krajcár-malomtól.

²³C. Tóth 2000. 19., 104., 107. sz.

²⁴Kiss 1938. 65., 77., 321.

²⁵Dávid 1982. 266., 272., 284., 302.

²⁶Kiss 1938. 321. és 93. jegyzet.

²⁷Uo. 323.

²⁸MNL S 91, No. 16.

²⁹Kiss 1938. 321.

Egregyen (ma Magyaregregy) 1411-ben egy egregyi jobbágy malmát földesura, Izményi Péter lefoglalta, midőn a jobbágy kötelezettségeit teljesítve Bátmonostori László Battján birtokára költözött.³⁰ Az EKF a falu déli végén malmot jelöl.³¹ Az újkori Egregy területén a 19. század végén hat malom üzemelt.

Jánosiban (ma Komló–Mecsekjánosi) 1256-ban régi malomhelyet,³² 1329-ban pedig két malmot említene és egy harmadik malomhoz tartozó malomárkot, 1359-ben malomhelyeket.³³ Az EKF Jánosi déli szélétől délnyugatra, a Kaszárnya-patak és az északnyugat felől belefolyó patak találkozásánál jelöl malmot.³⁴ A Pesty-féle dűlőnévgyűjtés szerint Jánosi helység a török kor előtt „délnek feküdt, melynek nyomai maiglan is tapasztalható és látható a plébánia földön (Mühlberg dictum)”.³⁵

Koppányban (ma: Törökkoppány) egy 1092-re hamisított 14. század végi oklevél említ malmot.³⁶ 1556-ban egy egykerekű és egy kétkerekű malmot írtak össze.³⁷ Egy 1687-es összeírásban is szerepel a „Koppányi Vizén Való Malom”.³⁸ 1690-ben egy tanúvallatás során egy tanú így nyilatkozott: „ezen koppányi vizen a várhoz közel két kerekű malom volt.”³⁹ 1702-ben egyetlen egykerekű malmot említene az Esterházyak kezén.⁴⁰ Az EKF a falu délkeleti részén, az észak felől érkező patak torkolatától keletre jelöl malmot.⁴¹

c) Törökkori forrásból ismert malmok, feltehetően kontinuus helyen az újkorig

A középkorból ismert, az újkorban is említett malmok áttekintése után csak felsorolásszerűen említem meg azokat a településeket, ahol a török kor másfél évszázada során malmokat említenek és ugyanezek a helyek az újkorban is volt malom: Bonyhád, Cél, Donát, Görbő, Hidas, Mucsi, Nagymányok, Nádasd, Pincehely, Szentmárfalva, Szerdahely, Tevel.⁴²

Különösen figyelemre méltók azok a helyek, ahol a legnagyobb az időbeli távolság a két időpont között, és ráadásul a középkori település az újkorban sem önálló faluként, sem pusztaként nem települt újra.

Donáton (ma Nagyszékely határa) 1570-ben egykerekű malmot írtak össze.⁴³ 1866-ban a Donáti-malmot említik,⁴⁴ a MKF idején még Kis malom néven malom létezett a helyén.⁴⁵

³⁰Zichy VI. 105–106.

³¹EKF Coll. XI. Sect. 30.

³²Zichy I. 10.

³³Kőfalvi 2006. 98., 269. sz.

³⁴EKF Coll. X. Sect. 29.

³⁵Pesty.

³⁶DHA I. 284.

³⁷Vass 1972. 65, 71.

³⁸Hegedüs 1979. 51.

³⁹Szakály 1975. 292.

⁴⁰Merényi 1904. 313.

⁴¹EKF Coll. IX. Sect. 23.

⁴²Az egyes helyekre vonatkozó adatokat ld. részletesen: K. Németh 2013b.

⁴³Dávid 1982. 287., 304.

⁴⁴Rómer 1866. 109–110.

⁴⁵MKF.

Görbőn (ma Pincehely–Görbő) 1565-ben és 1570-ben négykerekű malom őrlött.⁴⁶ 1828-ban a Kapos átkelőjétől délre régi malmot jelölnek.⁴⁷

Szentmárián (helye: Hidas–Malom-dűlő) 1546-ban, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben három malmot írtak össze.⁴⁸ A Pesty-féle helynévgyűjtésben Szentmária „*klastromának*” helyén akkoriban egy malom állt;⁴⁹ utóbbiról kaphatta a középkori faluhely a ma is használt Malom-dűlő nevet.⁵⁰

2. Középkori malmok újkori továbbélése régészeti adatok alapján

Néhány középkori vízimalom újkori továbbélését nem pusztán áttételes úton mutathatjuk ki, hanem szerencsés módon régészeti adataink is vannak róluk. Területünkön országosan is ritka módon két olyan középkori vízimalmot is ismerünk, amelyek helyén a 18–19. században még malom működött.

Már volt szó Ábrahám település 1524-ben említett malmáról, amelyet még 1720-ban is említenek, de 1735 után elhagyhatták, az EKF-en már nem szerepel. Helyén 2009-ben Szabó Géza és Boruzs Katalin végzett megelőző feltárást. A legkorábbi malomépülethez tartozó „legalább kéthelyiséges, rótt gerendákból készített falakat még a ciszterci kolostor működésének idejében emelték. A malmot a Kiskondai-patak vizével táplálták, a mai tüskei tótól, az egykori ábrahádi apátság alól induló csatornarendszeren keresztül.” A malom az 1540-es években megsérült, de a következő évtizedben újra használatba vették. Az 1610-es évekre új, cölöpalapozású épületet emeltek, a feliszapolódott tavat kikotorták, a csatorna torkolatát áthelyezték, a malomkerékről lezúduló víz által kimosott mélyedéseket az ábrahádi apátság idehurcolt köveivel és tégláival feltöltötték. A felszabadító háború során valószínűleg ismét megsérült a malom, amelyet hamarosan kijavítottak, az ingoványt a kolostor apró omladékával töltötték fel, és a malomcsatorna torkolatát ismét áthelyezték.⁵¹

Görbő malmát már említettük. Helyén (Pincehely, Zrínyi utca 78.) nemrég földmunka során kb. 3 méter mélyről 110 cm átmérőjű forgókő került elő.

3. Középkori forrásból nem ismert malmok középkori faluhelyeken vagy közelükben (toponímiák és helyzetazonosság alapján)

A középkori malmok újkori kontinuitásának kétségtelen példái azok a (többnyire csak az újkorból ismert) malmok, amelyek – mi már tudjuk – a feltűnésük idején már rég nyomtalanul eltűnt középkori falvak/templomok közelében álltak.

⁴⁶Dávid 1982. 287., 304.

⁴⁷MNL S 16, No. 1081.

⁴⁸Dávid 2006. 60.

⁴⁹Pesty.

⁵⁰EOV 24-414.

⁵¹Szabó 2010a. 63–65; Szabó 2010b. 190–191.

a) Középkori templomok közelében fekvő újkori malmok

Az ilyen faluhelyek között is még nyilvánvalóbb a malom középkori eredete, ha az ekkorra már elpusztult, vagy csak romjaiban létező templom közelében feküdt. Sajnos területünkéről olyan középkori írásos forrással nem rendelkezünk, amely templomok közelében említ malmokat, de időbeli összetartozásukról még évszázadokkal később is árulkodik topográfiai helyzetük.

*Máré birtok már említett, a forrásokban 1353-tól szereplő malmai közül az egyik a magyaregregyi Kápolna-malom helyén fekhetett; e malom telkén sikerült azonosítani Máré mezőváros középkori kolostorát.*⁵²

Szerdahelyen (más néven Fülöpszerdahelyen) (helye: Bonyhád–Jung-major) 1546-ban egy, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben pedig egyaránt két malmot írtak össze, 1570-ben a malmok romosak voltak.⁵³ Egy 1746-os térkép a falu középkori templomának romjait jelzi Bonyhádtól északra, a Völgységi-patak (a térképen: *Bonyhádi Bozót Paludosum*) mentén futó Pécs-fehérvári országút nyugati felén; a patak partján, az út keleti oldalán malmot tüntet fel.⁵⁴ Helyén ma is áll egy malom-épület,⁵⁵ amely így valószínűleg csaknem 500 éve kontinuus helyen létezik.

Hasonlóképpen, a középkori Háb falu (helye: Csikóstöttős–Pusztaszentegyház) malma Szentiház (=Szentegyház) malom néven szerepel a második katonai felmérésen, a középkori templom helyétől kb. 150 méterre. Háb 1720-ban egy kis fölülcsapó malmot említenek,⁵⁶ Németh Béla 1900 körüli kézírata szerint „*a templom romjai helyén még ezelőtt 12 évvel malom állott, melyet »hábi szentegyház malmának« neveztek*”.⁵⁷

b) Az újkorból ismert malmok középkori faluhelyek közelében

Elpusztult középkori falvak nevével jelzett malmok

Bár forrásokból nem igazolható kontinuitásuk, mégis említésre méltó, hogy több, elpusztult középkori faluhely közelében az újkorban malom létezett, amelyeket éppen az egykori falu nevével illettek.

Erre legjobb példánk az Enyődi (vagy Enyedi) malom (Kercseliget északkeleti határában): egy 1759-es térkép a templomrom mellett tünteti fel a malmot (Mola Enyödiensis).⁵⁸ A malom a MKF-en is szerepel Ennyedi malom néven. A középkori falu helyét közvetlenül a malom ma is megfigyelhető helye felett azonosítottuk.⁵⁹

⁵²G. Sándor 1964. 127. 2. jegyzet.

⁵³Dávid 2006. 61.

⁵⁴TML T 20.

⁵⁵TMFN 77/374.

⁵⁶Merényi 1905. 327.

⁵⁷K. Németh 2011. 49.

⁵⁸MNL S 16, No. 155.

⁵⁹A szerzők terepbejárása, 2013. május 24.

Az Enyődi-malomhoz hasonlóan, a vizsgált területünkön kívül fekvő Bat (Tengőd–Bati-erdő), illetve Csát (Koppányszántó–Csád) falvak felszíni nyomait⁶⁰ térképre vetítve, közvetlen közelükben a MKF-en a falunevekből képzett nevű malmokat találunk (Bati-malom; Csáti-malom). A fentiek alapján valószínűsíthetjük azon 19. századi malmok egy részének középkori eredetét is, amelyek a legalább két, de olykor három-négy évszázada elpusztult falvak nevét őrzik, bár környékükön régészeti terepbejárás még nem történt. Ilyen a Sarádi-malom Kaposszekcsőtől kissé DNy-ra egy 1836-os térképen,⁶¹ a MKF-en pedig a Ravaszliki-malom Alsó-mocsoládtól DNy-ra, a Hódosi-malom Gerényes és Vásárosdombó között, a Szarándok-malom Oroszlótól nyugatra, és az Alapsi-malom Majos és Hant között.⁶² A középkori falu nevét őrizte meg az ági határban található Almási-malom is. A MKF kárászi térképlapján, az Izmény-Győrei-vízfolyás völgyében feltűnik egy „Öreghimesd” nevezetű malomjelölés, melynek írásos említésére nem leltünk és a szájhagyományban sem maradt nyoma. A név a Vékény és Kárász határába beolvadt Himesd település nevét őrzi. A Váraljától délre, a Mecsek völgyében fekvő „Küvesdi-malom” (Kövesdi-malom) helyén is valószínűleg a középkor óta malom állt, neve a közelben fekvő Kövesd településsel hozható összefüggésbe, melyhez élénk történeti hagyomány is kapcsolódik, ami szerint a váraljaiak a török időkben ide húzódtak fel.⁶³

Középkori faluhelyek közelében fekvő malmok

Külön fejezetben szeretnék szólni néhány olyan malomról, amelyeket írott források alapján nem keltezhetünk vizsgált korszakunkra, ám 18. századi források, helynevek és nem utolsósorban elhelyezkedésük – egészen pontosan középkori faluhelyek mellett való fekvésük – alapján gyanítható róluk, hogy helyükön korábban is üzemelt őrlőalkalmatosság. Az alábbi lista nem rendszeres gyűjtés eredménye, szisztematikus munkával bizonyára még több újkori malomról lehetne feltételezni, hogy elhelyezkedésük alapján középkori előzményekkel rendelkezettek.

Békatón (Dombóvár–Békató) egy 1734-es térképvázlat malmot jelöl, 1720-ban pedig még valószínűleg romok álltak itt. Ferenczi László ezek, valamint a ciszterci gazdálkodás általános jellemzői alapján középkori malmot feltételezett itt, amely az ábrahámi ciszterci apátság ide valószínűsíthető majorjának a tartozéka lehetett. A malmot a vízszabályozás és a gátépítés feltehetően megsemmisítette.⁶⁴ A középkori falu a földrajzi adottságok ismeretében a malom közelében, a Kapos árterébe félszigetszerűen benyúló földnyelven kereshető.

Dúzson az EKF-en nem nehéz felismerni a Kaposon egy duzzasztott tavat, amelynek gátján út vezet át a folyó egyik partjáról a másikra. A tóból három ágon folyik tovább a víz, a keleti, a faluhoz legközelebb eső ágon malmot je-

⁶⁰K. Németh 2011. 162., 92.

⁶¹MNL S 16 No. 304.

⁶²Helytakarékosság végett Engel Pál adattárának (Engel 2001) cellakódjait adom csak meg. Ravaszlik: 18014; Hódos: 18030; Szarándok: 18025; Halapcs: 18285.

⁶³Andrásfalvy Bertalan gyűjtése, 1966. „Küvesdi-malom”: TMFN 376.

⁶⁴Ferenczi 2003. 22–23.

lölnek,⁶⁵ amely fekvése alapján gyaníthatóan középkori malomhely. A gátat régi gát (cataracta antiqua) felirattal feltünteti egy a 19. századra keltezett – annak is valószínűleg az első évtizedeiben készült – kéziratos térkép is, de a – bizonyára újonnan épített – dűzsi malmot már éppen az ellentétes oldalon, a Kapos nyugati partján jelöli.⁶⁶ Bár a falu középkori helyét nem ismerjük, kétségtelenül a mai belterület alatt, a Kapos partján fekehetett.

Gödreszentmárton középkori templomát⁶⁷ az EKF még feltüntette. A templomnak helyet adó domb északkeleti lábánál, a két ágra szakadt Gödrei-vízfolyás északi ágán malmot jelölnek.⁶⁸

4. Malmok és átkelők kapcsolata

Röviden meg kell emlékezni a malomgátak, mint átkelőhelyek fontosságáról, amelyeknek az újkori természetalakítás előtt kiemelt szerepük volt az úthálózatban. Utóbbiak ellenőrzésére nem ritkán már a középkorban is várak épültek, amelyeket a hódoltság idején is használhattak (pl. Döbrököz), de a törökök is építettek palánkokat a már létező malomgátak és utak mellé.

Előbbire példa a már idézett Döbrököz, ahol a 1720-ban a falu mellett fekvő egyik malom helyét így adták meg: „amint a kelő a vár felé átalmegyen”. Utóbbira említhetjük a már elemzett Berkit, ahol szintén van későközépkori adat malmokról, s ahol rövid életű, beszédes nevű török palánkvár létezett Berkigát néven. A malomgáton keresztül haladó utak védelmére épült török palánkok másik jó példája a Pincehely és a Görbő között futó malomgát közelében, a Kapos szigetén létesített párkány; mindkét oldalon középkori eredetű (1546-tól, illetve 1690-től említett) malom is működött.⁶⁹

Természetesen nem minden, átkelőhelyként szolgáló gátat őrzött erősség. A Kapos átkelőin feljebb felsorolt, váras helyeken kívül át lehetett kelni Kurdon is (ezért „csinálták” a gátat a törökök 1552-ben) és említettük már a Dúzson a 19. században jelölt régi gátat is, ami kétségkívül hasonló célt szolgálhatott.

A török háborúk hatása, tavas és árkos malomtípusok

A koppányi szandzsák török adóösszeírásai arról tanúskodnak, hogy a térségben a 16. században többé-kevésbé még folytonos a malomhasználat. Ezt követően felgyorsul a pusztásodás, ám a jó helyzeti adottságokkal rendelkező malmok hosszabb-rövidebb ideig tartó lakatlanság és a háborús viszontagságok ellenére is újraterelődtek. A térségben ott maradtak fent működő malmok, ahol a népesség is helyben maradt (Mecsek, Hegyhát), illetve ahol az új lakók berendezkedése a régi malomhelyet újra „életre hívta”. A történeti szakirodalomban kevésbé ismert, hogy a huzamosabb ideig lakott rác falvak és garnizonok határában is működtek

⁶⁵EKF Coll. XI. Sect. 28.

⁶⁶MNL S 70, No. 125.

⁶⁷K. Németh 2011. 68–69.

⁶⁸EKF Coll. IX. Sect. 26.

⁶⁹K. Németh 2013a.

malmok, több közülük a régi faluhelyektől kölcsönzött nevét vitte tovább. Ilyen volt például a *Kápási-malom*, melyet a mágocsi „*Poznán*” bírt, illetve a mágocsi rációk által használt *Ravaszliki-malom*.⁷⁰ A nyergesi rációk az *Enyődi-malom* birtokában voltak.⁷¹ Rációk malombirtoklására utaló további adat, hogy a *döbröközi garnizon* 1693-as leírásakor négy malmot említenek a „mocsárban”, melyek közül kettőt „elég jó” állapotúnak írnak le.⁷² A magyar népesség eltűnése tehát nem jelenti azt, hogy a régi falvakhoz tartozó malomhelyek megszűntek volna. A malmokon kívül utak, templomok, csárdák, révhelyek kontinuitásával – még a háborús viszontagságok és a népességcseré ellenére is – számolnunk kell.

Számtalan pusztulásra utaló forrásrészlet, adat áll rendelkezésre, melyekből a malmok helyzetére (forgalmi fekvés), felszereltségére, használati módjára is következtethetünk. Ezek közül egy igen kifejező példa a Kapos vizére telepített pincehelyi malom esete:

„A háború előtt [ti. Rákóczi-szabadságharc] igőn derék három kerekű malma volt az uraságnak mellyben a városiak harmadoltak volna, de azon malom az elmúlt háborúkkal tűz miat tellyességgel elégett, semmivé lőtt. A Gáttya az is a' Kaposi, az mellyen a' malom volt egészen el hordotta”⁷³

A pusztulás mellett az újjáépítés is a kor, még inkább a háborúk utáni reorganizáció velejárója volt. Erre példa Dombóvár egykori malma, melynek reparálását az Esterházyak dombóvári uradalmának 1692-es összeírásában „irányozzák elő”:

„Vagyon az Berekben egy Pusztá Malom helyly, az holott az előtt az Töröknek Malma vólt, azt jövendőben megh csinálhatni.”⁷⁴

A két háborút követő összeírásokból kitűnik, hogy a több kerékre épített, átkelők mentén fekvő malmok több pusztulást szenvedtek, állapotuk rosszabb, mint a dombok között elhelyezkedő, védettebb helyen fekvőké.⁷⁵ A török kiűzése utáni időkből már jóval több iratanyag áll a kutatás rendelkezésére: uradalmi összeírások, urbáriumok, vármegyei adóösszeírások, malomösszeírások, kéziratos térképek.⁷⁶ Az említett források alapján a malmok több szempont szerint is csoportosíthatók. A vizeztetés (felül- vagy alulcsapott), a malomtengely iránya (horizontális, vagy vertikális), az őrlőkövek száma (egy, kettő, három stb.), a kerekek száma (egy, kettő stb.) alapján. Emellett számos, a malom teljesítményére, illetve

⁷⁰Kápási-malom: BML IV. 1. f. 3. VIII. 238. (1752), Ravaszliki („Roaszliki”) malom: MNL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc: C. No 307. (1756)

⁷¹MNL Esterházy Rep 92. Ad Fasc: C. No. 322 (1745); 324 (1747); BML IV. 1. f. 3. XVII/512. (1760)

⁷²U. et C. 29:47.

⁷³Nova Conscriptio Bonorum [...] Infra Lacum Balaton existentium facta per Ladislaum Egry [...] bona deputatum. Mense Sept. Anno 1712. MNL Esterházy Rep. 35. Fasc: D. Nro 123.

⁷⁴Szőke Sándorné Zsíros 1983. 8.

⁷⁵Merényi 1904; Merényi 1905; Szőke Sándorné Zsíros 1983.

⁷⁶Malmok számára és a tulajdonosokra vonatkozó iratcsoport: TMÖL Conscriptio domestica et regnicolaris Ö. 260–305. (1695–1752). BML IV. 6. c. Baranya vármegye adószedőjének iratai. Házidó-összeírások 0.a–43. (1695–1752). Malomösszeírás: Móró 1981; 1982; 1983; 1986. Egyéb baranyai forrás: Széchényi Ferenc-féle descriptio. (Descriptio Physico-Politico-Topographica Comitatus Baraniensis, 1785–1786. Országos Széchényi Könyvtár Kézirtattár Fol. Lat. 289.).

állapotára utaló jelzőt is használnak az összeírók, amelyek objektív összehasonlítás alapját sajnos nem képezhetik („malmocska”, „derék malom”, „jó malom”, „forgó malom”). A forrásokban gyakran fordul elő a „potyogó”, „kotyogó” megnevezés, amely a hozzá kapcsolódó lekicsinyítő jelzőkből kiindulva inkább a szerényebb őrlőképességű, kis kövel működő darálómalmok megnevezése lehetett. Érdekességgént említjük meg, hogy a kifejezést a 20. században is használták a tájon, a „kotyogó” a völgyeségi magyar molnárok nyelvén a régi típusú, őrlőköves (nem hengerszékes), kizárólag vízzel működő malmok elnevezése volt.⁷⁷ Az írásos források alapján nem, vagy ritkán, a térképes ábrázolásoknál annál gyakrabban vehetjük szemügyre a malmok vízkezelési rendjét, mely igen fontos tanulságokkal szolgál a táj történetére és a telephelyek átalakulására nézve.

Tavas malom

A tavas malom esetében az erővizet a patak völgy (vagy a folyó egyik ágának) elgátolása során feltorlódtott víz biztosította, ennek „működési elvéről” egy alábbi, Töröcskéről (ma Kaposvár része) szóló forrásrészlet tájékoztat:

„Ezen a’ határon is vagon egy kotyogó malom mullott év annno 1710. maga számára épített egy Kósa János nevű paraszt ember, mikor esős üdő van, csak akkor forogh.”⁷⁸

A forrásrészlet tartalma szinte teljesen azonos azzal, amit Lambrecht munkájában az ún. „pokolidő malomról” olvashatunk. A részletből kitűnik, hogy az időjárás szeszélyei jelentősen befolyásolták az őrlés idejét, ami arra az időszakra korlátozódott, amikor elegendő csapadékvíz gyűlt össze a tóban. A tóból vályún vezették a vizet a rendszerint alulcsapott malomkerékre. A malomtóból erővizet nyerő kisebb malmok a vízvisszatartás rendszerét tekintve hasonlóak voltak a Kaposra telepített, több kerékkel működő nagy malmokhoz. Tavas rendszerű malmok már a török előtt is jelen voltak a tájon.⁷⁹ Közvetett adatok révén az is gyanítható, hogy e tavakban halgazdálkodás is folyt, mivel a tavas malmok több esetben is „barátok” birtoklásához köthetők.⁸⁰ A tavas malmok előfordulásának egyik meghatározó korszaka a 17–18. század lehetett, mindezt visszakövetkezte-

⁷⁷Fábrics Gyuláné sz. Czigony Ibolya, Kárász.

A kotyogó kifejezés Mezei Ottó (Kárász) szerint a kis kövű, kis garatú malmok elnevezése lehetett, ahol egy rázó szereltek a garat alá, ami a forgó malomkövel érintkezett és annak mozgási energiát továbbadta, megkönnyítve ezzel a gabona lefolyását. A rázó ugrálása, ütemes mozgása „potyogó”, „kotyogó” hanggal járt. A szakirodalom szerint (Pongrácz 1967. 47–48.) az ilyen malmoknál a malomkö és a garat között egy ún. „kisgarat” is volt, melyet a „rázófa” vibrációja mozgatott.

⁷⁸Nova Conscriptio Bonorum [...] Infra Lacum Balaton existentium facta per Ladislaum Egyr [...] bona deputatum. Mense Sept. Anno 1712. MNL Esterházy Rep. 35. Fasc: D. Nro 123.

⁷⁹Halastavas malomra utaló adatunk van a Koppány-völgyből, Peremartonból (Somogyacsa határában). 1524-ben a veszprémi püspök kúriájához tartozó háromkerékű malmot említi az urbárium, amelyet a halastóból kifolyó víz működtetett (una piscina bona et satis magna, que volvit molendinum trium rotarum). Kredics–Solymosi 1993, 67.

⁸⁰A Györgyi kolostor alatt fekvő halastóra egy 1756-os vizitában tesznek említést (Tóth 2002. 136.). Feltehetően az ábrahám kolostor békatói és túskei malomtávat is használták erre a célra. (Ferenczi 2003. 22–23.; Szabó 2010a. 63–65.; Szabó 2010b. 190–191.)

tésen alapon állíthatjuk, a 18. század végi térképeinkről szinte már teljesen eltűnik ez a malomtípus, holott a század közepén még számos adat szól róluk. Korábbi számarányukra vonatkozóan azonban még becslésre sem vállalkozhatunk. A tavas rendszerű malmok bizonyosan addig működtek, amíg kevesebb ember élt a tájon, és elegendő szántóföld és rét állt számukra rendelkezésre.⁸¹ A malomgát által felduzzasztott víztömeg nagy területen vizenyősítette el a völgytalpakat, az így kialakuló – korabeli szóhasználatból élve – *berkeket* és *bozótokat* halászatra, vadászatra, nádvágásra, gyűjtögetésre és az állatok rideg (főként téli) legeltetésére használták. A tavas malmok gyakran okoztak víztorlasztásos károkat, melyek főként a szénakészítést és a szénabetakarítást veszélyeztették.⁸²

*...Fatensnek tudására roaszliki földben a réteknek szélén malmot csinált Mocsolági uraság, melynek árkat mivel a vízállás almási határban károkat tett méltóságos herczegi háznak tisztjei elvágatták, úgy a malom idővel elpusztult...*⁸³

A kaszálók iránti igény növekedése, továbbá a károkozás megszüntetésének igénye előmozdította egy másfajta elrendezés, az árkos vézejtetés általános elterjedését.

Árkos malmok

Az árkos malmok főként a nagyobb eséssel rendelkező patakokra voltak jellemzők. A Mecsekben, a Hegyháton és a Zselic élénkebb domborzatú területein már a középkor folyamán is az ilyen rendszerű malmok lehettek túlsúlyban. A jelzett területeken feltehetően mindvégig megtartották fontosságukat. A középkori eredetű árkos malmoknál minden bizonnyal a 18. századig nem végeztek vízviszatarasztást, a gáttal elterelt patakvizet egy viszonylag rövid (100–300 méter) árok segítségével, közvetlenül vezették rá a malomkerékre. Vízviszaduzzasztásra azért sem lehetett szükség, mert a köves rendszerű, szerényebb őrlőképességű malmok működtetéséhez kisebb forgónyomaték is elégséges volt, tehát azok kisebb kerékkel és állandó vízfolyásnál is üzemelhettek. Ilyen, a 19. század végén már avítnak számító, duzzasztás nélküli megoldást alkalmaztak a kárászi Szabó-malmon, aminek javadalmát annak értékesítéséig a kárászi plébánia élvezte, ezért sokáig Papmalomnak nevezték.

„A malomnak rendszeres duzzasztó műve nincsen, mert magán a fővízfolyáson fekszik, a völgy fenekén pedig egy vadvíz árok van, párhuzamosan a malomcsatornával. A malomfőnél zsilip nincsen, úgyszintén árapasztója sincsen. Malomfőül egy rozoga deszka szolgál, melynek magasságára a terveken feltüntetett hasonló

⁸¹Hasonló jelenség történt a Filep Antal (2009) által bemutatott bakonyalji és bükkalji területeken.

⁸²Tó átszakadására (nem víztorlasztásos kár) már 1482-ből is van adatunk. Ebben az évben István dömösi prépost a pálosoknak adta a prépostság Fekethew nevű pusztáját, részben kegyességből, részben kárpótlásul, mert az általa építtetett halastóból kiömlő víz (valószínűleg a gát átszakadásával) a szentpáli pálosok két döröcskei (ma Somogydöröcske) malmát és rétjét elpusztította (quia duo molendina... fratrum per inundacionem ex piscina per eum constructa sunt suffocata). DAP II. 435. F. Romhányi Beatrix szerint e két malom Szentpálon állt volna: F. Romhányi 2010. 148.

⁸³MNL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc: C. No 307. (1756)

tó sík felett 98,53 méter. A malom hajtására egy 1,35 m. sugarú felülcsapott kerék szolgál, az üzemet ezen kerék tengelyére erősített fogaskerék hajtja, a malom vám örlő és sima örlésre van felszerelve, belső berendezése 2 pár kő és egy henger.”⁸⁴

A malomárkok kiásása és fenntartása is költséges volt. Egy Esterházyakkal kötött malomépitési szerződésből (Haiblaib Imre kontraktusa) például kiderül, hogy a dombóvári uradalom Szarvasd pusztáján 1791-ben felépített új malom költségeinek felét (352 forintból 152-öt) a malomárok kiásása adta, melynek hossza 1014 öl volt.⁸⁵

Magasvezetésű árkos malmok

Az árkos malmok újabb típusa a 18–19. század fordulóján terjedt el, melyben az egyre fokozódó örlési igény legalább annyira szerepet játszott, mint az uradalmak alkalmazásában álló tanult, „felvilágosult” gazdatisztek és mérnökök tevékenysége. Ebben az új rendszerben „magasvezetésű”, hosszú lefutású (több km-es) malomárkokat alakítottak ki. A malomárkok a patakkal (vadvízárók) párhuzamosan, a dombok szoknyáján, meghatározott tengerszint feletti magasságot tartva haladtak, majd a malomkereket elérve fenékszintjük lépcsőszerűen, több métert (kerék nagyságához mérten) esett. Az árkok füzérszerűen kapcsolták össze a völgyben fekvő malmokat. Egy-egy árkon 4–8 malom is lehetett, anélkül, hogy a természetes árokból vízutánpótlást kapott volna. Ezzel az átrendeződéssel egy lényegesen kiépítettebb és műszakilag is rendszeresen felügyelt rendszer jött létre, ahol a malomárkokban történő vízviszaduzzasztás mellett zúgók (árapasztó) építése, a malomkerékre érkező víz mennyiségének uradalmi (majd hatósági) szabályozása is a vízkezelés velejárója lett.⁸⁶

A tavas malmok tehát vélhetően azért terjedtek el, mert elkészítésük kisebb munkabefektetést igényelt, ugyanakkor az általuk lefoglalt, igénybe vett réti területek szénájára sem tarthattak még igényt. A 18. században már visszaszorult ez a malomtípus, melyet a csekélyebb vizű patakokon is felváltott az árkos, vízduzzasztásos malomféleség. A Kaposon létesített keresztgátas malmok állandó árvízveszélyt eredményeztek, elrontásukra a 18. század folyamán került sor, így a Kapos szabályozásával végképp megszűntek a folyó menti, duzzasztásos malmok, számuk is kevesebb lett.

5. Az enyődi példa (pusztulás és újjászületés)

A korábban már említett Enyőd (Enyed) település Dombóvár közelében, a Kercseligeti-patak alsó, Kaposba torkolló szakaszánál feküdt. E település példáján nyomon követhetjük az eddig bemutatott változásokat. A falu a török alatt elpusztult, a környékére a hódoltság idején rácok telepedtek. Határát a közeli Nyerges

⁸⁴Országos Vízügyi Levéltár. 6. 12. 2. Pécsi Kultúrmérnöki Hivatal Iratai, vizikönyvek, XXVI/2. 42. cs.

⁸⁵MNL Esterházy Repositoryum 35. Fasc: E. Nro: 139. & N 32.

⁸⁶Máté 2014.

rác lakói éltek, akik az említett, akkor még „Enyődi-víznek” hívott patakon két malmot is bírtak. A faluról rendelkezünk ugyan birtoklástörténeti adatokkal, malmairól azonban nem találunk a 18. századnál korábbi említéseket.

A felső malom a felszabadító háborúk idején pusztulhatott el. Tulajdonosa Szávó Nyergesác, majd Vuitza volt. A tanúk *kalán malom, kalányos malom, rácul pedig kaszikár vodenicza, kaszikárica* néven emlegették az épületet, ami arra utal, hogy a mai Magyarországról eddig nem adatolt, ún. „kanalas malom” egyik török kori előfordulásával van dolgunk.⁸⁷ A kanalas malom a 19–20. században a Balkánon és a Déli-Kárpátokban fordult elő. Első hazai leírója, Cs. Sebestyén Károly szerint a csekélyebb vízhozamú hegyvidéki patakokra telepítették: „csak ott van ilyen malom, ahol kevés vízű patak folydogál. ... Főszajátsága valóban az, hogy aránylag igen kis vízmennyiség az, a mely a kanalas kereket mozgatja.”⁸⁸ A „Kalán-malom” Enyőd és Szederjes falu határán feküdt, a határvonal a malom gátját vagy tavát (pontosan meg nem állapítható) átmetszette. Feltételezhető tehát, hogy ez a malom egy olyan korszakban létesült, amikor a korábbi birtokhatár szerepe megváltozott, bizonyos mértékig súlytalanná vált, vagyis vélhetően a török időkben. E két adat alapján talán nem alap nélkül gondolhatjuk, hogy a „Kalán-malmot” a török hódoltság idején felköltöző rácok létesítették, egy Balkánról származó, kevésbé termelékeny malomtípust honosítva meg a tájon. Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy a malomhely közelében a középkorban malom állt volna, mivel terepbejárásunk során egy – valószínűleg a középkori Szederjessel azonosítható – települést ettől a helytől néhány száz méterre nyugatra azonosítottunk.⁸⁹

Az alsó malomhely régiségéhez ellenben semmi kétség sem férhet, mivel az a terepbejárásunk során azonosított Enyőd középkori faluhelye alatt fekszik. Sajnos a tanúk által a malom fölött emlegetett enyődi templomot mindezidáig nem sikerült azonosítanunk. Ellenben a tómeder fekvése és a malomgát helyzete (melyen feltehetően a faluba vezető út is futott) is hozzávetőleges pontossággal megállapítható. A malomhely régiségéről árulkodik az a körülmény is, hogy a 19. század végéig megtartotta a falura utaló nevét, vagyis Enyedi-, ill. Enyődi-malomként emlegették, a vízikönyvbe is ekképp vették fel. A tanúk közül néhányan, igaz egy hamisnak bizonyult (a kercseligeti földesúr földszerzésének támogatását célzó) eredettörténetbe szöve a török előtti falu templomának „alapításával” hozták kapcsolatba.

*„ott volt háza Egyed nevű embernek, aki is azon a helen ahol mostanában is malom vagyon malmot csinált vala, arul nevezték egyed malmának és mint hogy ezen ember vagyonos ember volt az templomocskát is melynek falai látszanak ő építette, Sz. Egyed tisztességére azon okból azt is Egyedi templomnak hívták idővel osztán falunak elpusztulása után az Egyed nevét Enyődre fordították, és az malmot Enyődi Malomnak, a Templomot Enyődi Templomnak is nevezték...”*⁹⁰

⁸⁷A nevek említése: MNL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc: C. No. 330. Balázs György és Vajkai Zsófia (1999. 255.) szerint a magyar kanalas malom a német löffelmühle tükörfordítása. Forrásaink szerint ennek a malomtípusnak ez volt a belső fejlődésű elnevezése.

⁸⁸Balázs – Vajkai 1999. 255–256.; Cs. Sebestyén 1908. 58; Vajkai 1983. 351.; Pongrácz 1967. 57–61.

⁸⁹Kercseliget, Berek. A szerzők terepbejárása, 2013. május 24.

⁹⁰Bári Mihály vallomása (60 éves, Szabadi), MNL Esterházy Rep 92. Ad Fasc: C. No. 324. 1747.

A visszaemlékezők mindegyike régi malomhelynek nevezi az Enyődi-malom helyét.

„azon puszta templomot és a régi ott lévő malmot a hol most is kercseligeti uraságnak malma vagon”⁹¹

Az Enyődi-malom a török világban is rácok tulajdonában volt. Első ismert tulajdonosa *Komadin Ignatia* nyergesi rác volt. A felszabadító harcok után már *Vuitza* és testvére, *Mitár Bradáskovics* bírta. A testvérpár a Rákóczi-szabadságharc idején társaikkal együtt a Dráván túlra menekült. Mitre Bradáskovics és fia Martin visszazatért a tájra, azonban „félelmükben” sem a malom újjáépítését, sem a letelepedést nem kísérelték meg.

„Volt szándékuk azon alkalmatossággal is midőn fel jöttek volt kurutz világ után, hogy megmaradjanak, de látván malmoknak is pusztulását, s azon kívül, hogy körül belül ottan ráczok nem laktának vissza mentek Litoban [Liptód, Baranya]”

Az épületet 1711 után a térségbe költöző magyarok építették újra. *Nagy* (avagy *Pap*) *Ignác* és *Lehőcz Ádám* dombóvári, valamint *Cséplő Mihál* szabadi lakos lettek az árendás molnárok, akik az akkor földesúrtól Madarász Lászlótól 10 évi adómentességet kaptak.⁹²

„Minthogy pedig a fatens [tanú] testvérbátyjával Cséplő Mihállyal és Dombóvári lakós sógorával megvizsgálván szederjesi puszta malomnak [Enyődi-malom] állapotját által látták azt, hogy jó volna ő nékik ott malmot újonnan építeni”⁹³

Az új malomépület az 1759-es térkép ábrázolása szerint fából készült és alulcsapott, kerékház nélküli malomkerék hajtotta. A malom az államosításig működött. Később – tulajdonosa után – *Krakler-malomnak* is nevezték. Az 1759-es térképen még malomtavas, az 1865-ös kataszteri térkép már árkos rendszerűként jelöli. A malomhoz futó víz a kercseligeti határban fekvő Bodó-malomtól, magasvezetésű csatornában jutott el az épületig, vagyis a vízkezelést tekintve a „modernizációs” folyamat itt is végbement. Tóth János építész az 1950-es évek végén még megörökítette az akkor már elhagyott, de álló, deszkafalú (talán zsilipelt, gerendavázis) épületet, amely feltehetőleg az árkos rendszerre való átállás idején (19. sz.) készülhetett.⁹⁴ A malmot a kollektivizálás után széthordták, lerombolták. Terepbejárásunk során a malomárok, a kerék mögött kimélyült kis tavacska és a malomépület törmelékei voltak kivehetők. Egyetlen épebb részlete a gerendelynél lévő, kváderkövekből rakott lábazat, mely esősebb időben most is félig vízben áll.

⁹¹Cséplő Mihály (46 éves, Szabadi) vallomása, MNL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc: C. No. 324., 1747.

⁹²Farkas Mihály vallomása (58 éves, Szil), MNL Esterházy Rep 92. Ad Fasc: C. No. 324. 1747.

⁹³Cséplő István vallomása (n. a.), MNL Esterházy Rep 92. Ad Fasc: C. No. 333. 1759.

⁹⁴Tóth 1964. 212.

6. Területi koncentráció változása a 18–20. században

A 18. századtól kezdve a népesség megsokszorozódott a tájon. A gabonanövényeknek egyre nagyobb jelentősége lett, ezért a malmok száma is nőtt. Érdekes módon a Kapos mentén relatíve kevesebb a malom, mint a nagyobb esésű mecseki vizeken. Ez összefügg a Kapos szabályozásával, amelynek során a régi gátas malmokat elrontották és nagyobb kapacitású malomcsatornás malmokat helyeztek üzembe. A folyó kis esése miatt igen ritkán állhattak csak az új malmok.

Ebben az időszakban egy másik változást is megfigyelhetünk. A kisebb mellék-patakokon létesített malmok megfogyatkoztak. Egyik legszembetűnőbb változás, hogy a Mecsekről északnak folyó kicsi, de gyors folyású, nagy esésű patakokon épített malmok beszüntették tevékenységüket. Az 1920-as években szűnt meg a magyaregregyi Kápolna, a Krajcár, a Tótfülöp, a kárászi Peske, a szászvári Pacsker, melyeket nem modernizáltak. Megszűnésük oka a csekélyebb vízhozam mellett az lehetett, hogy az 1860-as évektől kezdve fokozatosan átalakult a vidék tájszerkezete. A török időkben és a 18. században kialakított mecseki irtásföldek az erdő- és legelő elkülönözések után az uradalom tulajdonába mentek át, aki beerdősítette azokat, tehát a malmok körül eltűntek a szántók. A szántóföldek területi súlya áttevődött a Völgységi-patak völgyébe és az attól északra fekvő dombságokra, ahonnan már hosszadalmas, fáradságos lett volna felszállítani a gabonát a szűk mecseki völgyekben fekvő malmokba. Ezekre a kis kapacitású, régi őrléstechnikájú, „kotyogó” malmokra még emlékeznek a molnárok leszármazói, de hogy mennyire idejétmúlt rendszerűek voltak arról a róluk fennmaradt „malomcsúfolók” tanúskodnak leghűségesebben.

A csikóstóttósi „Kotyogómalom” az adatközlők szerint olyan kis teljesítményű volt, hogy rigmus is szólt erről:

„Egy csöpp kevés, kettős sok / Három meg már nagyon sok.”⁹⁵

A kárászi Peske (Imhóf) malomról a következő, egyszerűbb őrléstechnikára, vízkezelésre és kombinált meghajtásmódra utaló visszaemlékezések maradtak fent:

„Azt mesélte mindig öregapám, hogy olyan kicsike ... olyan gyöngye vize volt, hogy amikor a kacsákat leengedték a vízre akkor megállt a kerék, mert elfogták a vizet... ezt csak olyan poénnak mondták.”⁹⁶

„...ilyen köves darálómalom volt, de én arra már nem emlékszem, de azt hiszem talán még az apám sem emlékezett rá, hanem azok is úgy hallották.”⁹⁷

„De víz nem volt (mindig) elég. Az emberek lépkedtek a keréken; taposó malom volt az régen.”⁹⁸

Ekkor szűntek meg a csekélyebb vízű dombsági patakokon létesített vízimalmok is, mint az egyházaskozári Sauerwein-malom vagy a hegyhátmaróci vízima-

⁹⁵BMFN 53.

⁹⁶Mezei Ottó, Kárász 48 é. (2004).

⁹⁷Mezei Ferenc, Kárász, 76 é. (2004).

⁹⁸Kereszturi József, 61 é. (1966, gy. Andrásfalvy Bertalan)

lom. A vízimalmok a 19–20. század fordulóján tehát a bővebb vízü és nagy esésű patakokon maradtak fent, és ott is volt rá esély, ahol kevés víz volt ugyan, de sok gabona termett. A 20. század elején már egy „veszélyes vetélytárs”, a gőzmalom vonzza magához a kuncsaftokat, s megkezdődött a szerényebb vízfolyásra települt malmok elsorvadása. Meg kell jegyeznünk, hogy ahol a malomgazdaságok anyagi lehetőségei engedték, segédmeghajtást (szívógáz motor, villanymotor stb.) használtak, illetőleg magát a vízimalmot alakították át gőzmeghajtásúvá. A modernizáció és a kedvezőtlen vízrajzi viszonyok a telephelyi folytonosságot nem mindenütt szüntették meg, becslésünk szerint még mindig jelentős számú, főként magasvezetésű rendszerű, középkori telephelyen felépült vízimalom volt üzemben. A malomhelyek fennmaradására nézve a legnagyobb változást az iparendelékek bevonása jelentette, melynek következtében az összes vízimalmot bezárták.⁹⁹

7. Tanulságok

A fenti példák alapján megállapítható, hogy a török kiűzése utáni újraterelések idején a középkori helyükön kontinuous települések malmait részben – nyilván megfelelő javítás, újjáépítés után – tovább használták. Ezek egy jól körülhatárolható csoportja az egykori várak közelében fekvő malmok csoportja, amelyek gátja a törökkorban átkelőhelyként is szolgált (Berki, Görbő). Egy részük középkori említésük alapján már a középkorban is fontos úthálózati és védelmi szerepet tölthetett be (Döbrököz, Simontornya, Tamási).

Számos elpusztult későközépkori-törökkori település régészeti azonosított helyén, illetve közvetlen közelükben is kimutathatóak malmok az újkorban, helyük a táj modern kori átformálásáig (vízszabályozás, tévesztés) alkalmas volt malom üzemeltetésére. Újkori térképek malom-jelölései – más, a kutatás által a településtörténeti kontinuitás lehetséges elemeiként már korábban is meghatározott tereptárgyakhoz (pl. utak,¹⁰⁰ csárdák¹⁰¹) hasonlóan – a középkori településhálózat táji lenyomatai lehetnek még abban az esetben is, ha középkori előzményükre nincs írott forrás.

A malmok kontinuitását tekintve fontos kérdés, hogy volt-e változás a török alatti malomhasználatban és a malmok vízkezelési gyakorlatában és szerkezeti megoldásai terén. Minden bizonnyal az egyszerűbb víztárolási és malomszerkezeti megoldások terjedtek el. Valószínűsíthetően gyakoribb lett a malomtavas elrendezés, új malomtípus lehetett a tájon (de legalábbis ekkor van róla először adatunk) a kanalas malom, melyet eddig csak Erdélyből és a Szörénységéből írt le a néprajzkutatás. A vidék újjáépülésével párhuzamosan a malmok száma is növekedett. Az új népesség beköltözésekor a régi malomhelyeket ismét használatba vették, de egyre inkább árkos rendszerűre építették ki azokat. A víz esési erejének tökéletes kihasználása végett a 18. század végétől magasvezetésű malomárok-rendszerek épültek, amin malmok sorozatát telepítették az uradalmak. A 19. század második felétől csökkent a malmok száma, a kedvezőtlen adottságú, kis kapacitású malmok megszűntek, helyükre döntően gőzmeghajtású vagy vízikerekes, de

⁹⁹Máté 2014.

¹⁰⁰Rosta 2010.

¹⁰¹Csiffáry 2003. 61.

segédmeghajtással szerelt, emeletes épületeket emeltek. A topográfiai kontinuitás azonban még így is sok malom esetében tovább élt, nem befolyásolta a vízviszszatartás rendszerének változása, amely alapvetően a népességnövekedésből és az őrléstechnika változásából következett. A változásokat mintegy sűrítve tapasztalhatjuk meg az Enyődi-malom esetében, ahol a török alatti és utáni hasznosítási rendszer és a 19. századi átalakítások hatása is megfigyelhető. Az Enyődi-malom végét – akárcsak a többi vízimalom bezárását – a malomipar államosítása jelentette, melynek következtében a vízimalmokat bezárták. A középkor óta élő telephelyi folytonosság és az egymásra szervesen épülő vízkezelési, tájhasznosítási modellek kontinuitása megszakadt. A nagy malomsűrűségű területek és a kontinuus malomhelyek meghatározása kitűnő útmutatással szolgálhat a helyi, természetbarát energianyeresi módszerek (törpe vízierőművek) jövőbeli elterjesztésekor.¹⁰²

IRODALOM

BALÁZS György – VAJKAI Zsófia

1999 Horizontális vízimalmok Erdélyben és Portugáliában. In Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

BMFN

1982 Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei. I.* Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

C. TÓTH Norbert

2002 Források Simontornya középkori történetéhez. *Levéltári Közlemények* 71. 93–137.

CS. SEBESTYÉN Károly

1908 A krassovánok kanalas malma. *Néprajzi Értesítő* IX. 50–59.

CSÁNKI Dezső

1897 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

CSIFFÁRY Gergely

2003 Útak és csárdák. In Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak–Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából.* 59–63. Budapest: Archaeolingua Alapítvány és Kiadó.

DÁVID Géza

1982 *A simontornyai szandzsák a 16. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

2006 Bonyhád és környékének települései az oszmán korban. In László János – Szóts Zoltán (szerk.): *Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgyégi konferencián (2005. november 26.).* 57–70. Bonyhád: Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága Város- és Helytörténeti Munkacsoportja, Völgyégi Múzeum.

DHA

1992 Georgius Györffy (edendo operi praefuit): *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

DL

MNL, Diplomatikai levéltár (Mohács előtti gyűjtemény)

EKF

2004 Jankó Annamária–Oross András (közreműk.): *Az első katonai felmérés: a Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen, 1782–1785.* DVD-ROM. Budapest: Arcanum.

ENGEL Pál

2001 *Magyarország a középkori végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* CD-ROM. Budapest: Térinfo Bt. – MTA Történettudományi Intézet.

F. ROMHÁNYI Beatrix

2010 „A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn...” Pálos gazdálkodás a középkorban. Budapest: Gondolat Kiadó.

¹⁰²Pl. tótszerdahelyi vízierőmű.

- FERENCZI László
2003 *A magyarországi ciszterci kolostorok malmainak topográfiaja*. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészet szak. Kézirat. Budapest.
- FILEP Antal
2009 *Víz a „magasban.” Megjegyzések az árvízmentes térszínek és a domb- valamint a hegyvidékek hagyományos vízgazdálkodásához*. In Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 65–108.
- G. SÁNDOR Mária
1964 Régészeti kutatások Mátavban (1960). *Magyar Műemlékvédelem 1959–1960*. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai II.) 127–138.
- HOLUB József
1963 *Zala megye középkori vízrajza*. Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum. (A Göcseji Múzeum Közleményei 23.)
- KISS István
1938 *Simontornya krónikája*. Simontornya: a szerző sajátja.
- KŐFALVI Tamás
2006 *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- K. NÉMETH András
2011 *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs: Publikon Kiadó.
2013a Adatok a pincehelyi török párkány lokalizálásához. *Castrum* 16. 1–2. 65–77.
2013b *Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében*. I. *Vízimalmok*. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 35. megjelenés alatt.
- LAMBRECHT Kálmán
1915 *A magyar malmok könyve: történeti anyag*. Budapest, Lampel.
- MÁTÉ Gábor
2009 *Mecsekségtől Somogyáig. Élet a dél-dunántúli pusztákon a török kiűzése után*. Kézirat.
2014 *A vízhasználat átalakulása az államosítás és a téjesítés következtében a Völgység-patak felső vízvidékén*. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól az államszocializmus időszakáig*. Budapest, Balassi Kiadó. megjelenés alatt.
- MERÉNYI Lajos
1904 *Az ozorai uradalom 1702-ben*. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 11. 304–315.
1905 *A dombóvári uradalom a XVIII. század elején*. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 12. 320–338.
- MKF
A második katonai felmérés.
http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html
- MNL
Magyar Nemzeti Levéltár
- MÓRÓ Mária Anna
1981 *Az 1828. évi országos összeírás malomtörténeti adatai Baranyában*. *Baranyai Helytörténetírás* 1980. 281–315.
1982 *Baranya vármegye 1815. és 1842/44. évi malomösszeírásai 1*. *Baranyai Helytörténetírás* 1981. 223–255.
1983 *Baranya vármegye 1815. és 1842/44. évi malomösszeírásai 2*. *Baranyai Helytörténetírás* 1982. 105–122.
1986 *Baranya vármegye malmai 1785/86-ban*. *Baranyai Helytörténetírás* 1985/86. 439–474.
- MRT
1966–2012 *Magyarország régészeti topográfiaja*. 1–11. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PESTY Frigyes
Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Baranya vármegye. Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hung. 1114.
- PONGRÁCZ Pál
1967 *Régi malomépítészet*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- REUTER Camillo
1961 *Magyaregregy helynevei (Adattár)*. *Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia*

Dunántúli Tudományos Intézete „Értekezések 1960” c. kötetéből. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 32. Series Historica 15.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

ROSTA Szabolcs

- 2010 A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata. In Nagy Balázs (szerk.): *Középkorimozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. 101–148. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.

RÓMER Flóris

- 1866 Magyar régészeti krónika. *Archaeológiai Közlemények* 6. 98–111.

STIBRÁNYI Máté

- 2008 A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. *Alba Regia* 37. 189–202.

SZABÓ Géza

- 2010a Dombóvár, Köztársaság utca (Kiskondai-patak K-i oldala). *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2009. 189–192.

- 2010b A dombóvári régészeti kutatások és a környék története az őskorban. In Pap Norbert (szerk.): *Városunk Dombóvár a kezdetektől napjainkig*. 52–79. Dombóvár: Dombóvár Város Önkormányzata.

SZALAY Ágoston

- 1861 *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504-1560.* (Magyar levelestár 1.) Pest: Landerer–Heckenast.

SZAKÁLY Ferenc

- 1975 Források Tolna megye XVI-XVII. századi történetéhez. *Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5. 1973–1974. 259–295.

SZŐKE SÁNDORNÉ ZSÍROS Mária

- 1983 Az 1692. évi Kelcz Mihály-féle összeírás. *Tanulmányok Tolna megye történetéből X. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára*. 5–32

TELEKI Domokos

- 1795 [1993] Egynéhány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmértetésével együtt. Negyedik utazás. Éder Zoltán – Tamás Zsuzsanna (szerk.): *Egynéhány hazai utazások leírása*. Budapest, Balassi Kiadó.

TMFN

- 1981 Végh József – Ördög Ferenc – Papp László (szerk.): *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TML

Tolna Megyei Levéltára

TOLNAI Gergely

- 2012 *Palánkvárak Magyarországon.* (Opitz Archaeologica 4.) Budapest: Martin Opitz Kiadó.

TÓTH Boglárka

- 2002 A középkori Györgyi és ferences kolostorának azonosítása. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXIV.* Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum 133–146.

TÓTH János

- 1964 Népi műemlékek vizsgálata. *Magyar Műemlékvédelem* 1959–1960. 207–214. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai II.)

U. et C.

Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones

VAJKAI Zsófia

- 1981 Malomtipusok és a molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon I. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1978–1980.* Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 351–371.

- 1983 Malomtipusok és a molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon II. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983.* Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 349–368.

VASS Előd

- 1972 Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 3. 57–73.

Zichy

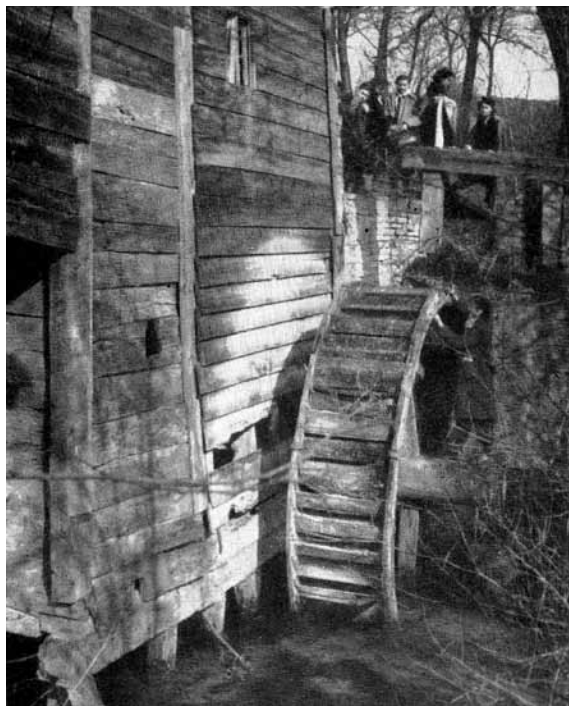
- 1871–1931 Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII.* Pest–Budapest: Magyar Történelmi Társulat.

1. ábra – A malomtavas rendszerű Enyődi-malom ábrázolása 1759-ből.
MNL Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervdrajzai.
Arcanum, DVD-kiadvány, 2009. S016. No 155.

2. ábra – Az árkos rendszerű Enyődi-malom (Krakler-malom) műszaki ábrázolása 1929-ből.
(Krakler József kercseligeti vízimalmának terve, helyszínrajz.
Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár VI. 12. b. 246d. 110. cs)

3. ábra – Az Enyődi-malom
az 1950-es években
Tóth János felvétele. Tóth 1964. 212.

4. ábra – Az Enyődi-malom 2012-ben
Fotó: Máté Gábor